

Գ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

(Անդամ Գեղարքայն Հոգևոր Խորհրդի)

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԵՌԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Միջնադարյան հայ բանաստեղծության մեջ շարականները բավական մեծ տեղ են գրավում: Շարականներն իրենց սկզբնավորման շրջանից մինչև ԺԱ դարի վերջերը կոչվել են հոգևոր երգ:

Հոգևոր երգերն իրենց արվեստով, ձևով ու բովանդակությամբ տարբեր դարերում տարբեր են եղել: Սրանք մեզ մոտ ծագել են Ե դարում և աստիճանաբար զարգանալով, տարածվել և մտել են ժամակարգության մեջ:

Մեր հոգևոր երգի առաջին հեղինակները համարվում են Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը:

Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի նախաձեռնությամբ, գրերի գյուտից հետո, Հայաստանում առաջացավ ազգային կրոնական գրական մի մեծ շարժում: Նորաստեղծ հայկական գրական լեզուն հանդիսացավ լավագույն միջոց՝ հայ ժողովրդի կյանքն ու հոգեկան աշխարհը դրսևորելու համար:

Ե դարը միայն թարգմանիչների դարը չէ: Այս դարում ապրող ու գործող հեղինակներից շատերը միաժամանակ հոգևոր երգի հեղինակներ են եղել:

Ինչպես շատ ուրիշ քրիստոնյա ազգերի, այնպես էլ մեզ մոտ քրիստոնեության սկզբնական շրջանում կրոնական պաշտամունքի համար առանձին տեղական, ազգային երգեր չկային: Հոգևոր երգերին այդ

շրջանում նախորդել են սաղմոսների կանոնները: Այդ սաղմոսներն սկզբում սոսկ ընթերցվում էին՝ թիվ ասվում, բայց հետզհետե հարմարվեցին եկեղեցական երաժշտության եղանակներին և սկսեցին երգվել: Այս արարողությունը կոչվեց սաղմոսերգություն:

Որովհետև երգվող սաղմոսները շատ երկար էին ու միապաղաղ, այդ պատճառով ժամերգությունը անհետաքրքրական և ձանձրալի էր դառնում ժամավոր հավատացյալների համար:

Ժամանակի ընթացքում եկեղեցական հայրերը, նկատելով ժամերգության այս թերությունները, փորձեցին հոգևոր երգերը հարմարեցնել Ազգային Եկեղեցու առանձնահատկություններին և հավատացյալների պահանջներին:

Քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների մոտ էլ հոգևոր երգերի միջոցով արուսահայտվում են ժամանակի մարդու պատկերացումներն ու երևակայությունը, կրոնական գաղափարներն ու հասկացողությունները:

Մեր բաղմաթիվ ու բովանդակալից շարականները արտացոլում են ազգային, ժողովրդական կյանքը, հատկապես մեր հին հավատը, հեթանոսության շրջանի պատկերացումները՝ արևի, լուսնի, ամպի, արևելքի, բարության աղբյուրի, մի խոսքով՝ բնության,

տիեզերքի և տիեզերական մարմինների մասին: Այդ են հաստատում մեր Արևագալի արականների քնարական փոքրիկ բանաստեղծությունները, ուր ամեն մի տողի միջև երևում է լուսի և արևի պաշտամունքն առ փառաբանումը: Այդպես են նաև «Մեծացուցէ» շարականները, որոնցում գովերգվում առ փառաբանվում է Տիրամայրը՝ բնությունից վերցված գեղեցիկ պատկերներով, մակերևույթով և համեմատություններով:

Մեր հոգևոր երգերի տեսակներն են՝ երգեր, որոնք գլխավորապես կապված են եկեղեցական Տոնացույցի և Օրացույցի մեջ ընդած տերունական տոների ու սրբերի անվան հետ, որոնք իրենց «կարգ»-ով կամ «սարք»-ով են այդ տոներին: Հոգևոր երգերի մեջ այս տեսակն ամենաշատն է, որը հետագայում կոչվել է շաբաղան: Շարականների մեծ մասը բաղկացած է կամ երեք, կամ ինը տներից: Բոլոր տներն էլ նույն եղանակով են երգվում: Այս երգերի երեք տնից բաղկացած լինելու խորհուրդը Ս. Երրորդություն է՝ Հայր, Որդի և Ս. Հոգի: Իսկ միևնույն եղանակով երգվելու իմաստն էլ այն է, որ այդ երեքը կազմում են մի աստվածություն և մի անություն:

Մեր արևագալի գեղեցիկ շարականներից առաջինի մեջ այս մասին երգվում է.

Երեք անձինք և մի բնութիւն,
Մի աստուածութիւն.
Ջրից խոստովանիմք յաւէտ,
Սուրբ Երրորդութիւն¹:

Ն. Շնորհալին իր նշանավոր «Նորաստեղծեալ»-ի երկրորդ տունը սկսում է այսպես.

Երեքսրբեան մի տէրութիւն,
Միով բնութեամբ աստուածութիւն...:

Երգերի այնպիսի մի խումբ էլ կա, որը քիչ առնչություն ունի եկեղեցական արարողության կամ կանոնների հետ: Այդ երգերը կոչվում են աղերս: Կոմիտասը այսպես է բնորոշում դրանց. «Տաղեր՝ սոցա բովանդակությունը պատկերացնում է պարզ կամ այլաբանորեն Քրիստոսի տնօրենություններն և սրբերի կյանքի ահատակություններն որևէ նշանավոր և ազդեցիկ րոպեն»²:

Հոգևոր երգի մի ուրիշ տեսակն էլ կոչվում է գանձ³: Այս երգերը պարունակում են խնդրվածքներ, որոնք երգվել են եկեղեցում և

եկեղեցուց դուրս. սրանք մեծ մասամբ արձակ գրվածքներ են:

Գրերի գյուտից և մեր ազգային գրականության հիմքը դնելուց հետո, ժամերգության մեջ ընդունված ու երգվող սաղմոսները հետզհետե փոխարինվում են նոր, փոքրիկ, ազգային հոգևոր երգերով, որի հետևանքով սաղմոսներն աստիճանաբար կրճատվում ու դուրս են մնում ժամերգությունից: Ինչպես մատենագրությունը, համարյա այնպես էլ հայոց հոգևոր երգը Ե դարից սկսում է ազգայնալ: Սկզբում հորինվում են փոքրիկ, նոր երգեր, որոնք իբրև հավելված երգվում էին Ս. Գրքի օրհնություններից ու սաղմոսներից հետո: Այս նոր, փոքրիկ հոգևոր երգերը սկզբնական շրջանում կոչվել են կցոռդ և դեռ անկախ ու ինքնուրույն չեն եղել: Այդպես են կոչվել այս երգերը, որովհետև երգվել են սաղմոսներից ու օրհնություններից հետո առպես կցոռդ, այսինքն՝ երանց կցված մի մաս:

«Այս նոր երգերը,— ասում է պրոֆ. Մ. Արեղյանը,— իրենց նյութն առնում են Աստվածաշնչից, և սաղմոսների ու մարգարեական օրհնությունների քնարական տարրը որոշում է նրանց ոգին: Դրանք հորինվում են նույնիսկ Ս. Գրքի բառերով: Այդպես է եղել հոգևոր երգի ծագումն ու վիճակը Ընդհանուր Եկեղեցու մեջ այն ժամանակ, երբ լինում է հայոց գրերի գյուտը և հիմք է դրվում մեր գրականության»⁴:

Ահա այս կցոռդների հիմքի վրա է, որ ժամանակի ընթացքում ծնվում, աճում ու զարգանում են մեր ազգային շարականները: Շարականների զարգանալուց ու ժամակարգության մեջ ընդունվելուց հետո, Հայոց Եկեղեցու ժամերգությունը սկսում է ազգայնալ: Դադարում է սաղմոսերգությունը, որի ութ կանոններին փոխարինվում են ութ տեսակ շարականներ՝ ութ ձախով⁵:

Շարականների կանոնները բաժանված են ութ խմբի՝ «Օրհնութիւն», «Հարց», «Մեծացուցէ», «Ողորմեա», «Տէր յերկնից», «Մանկունը», «Ծառու» և «Համբարձի»:

Մեր ժամերգության արարողությունները, բացի շարականների կանոններից, բաժանված են նաև օրերի ու ժամերի: Այսպես՝ Կիրակի օրը նվիրված է գլխավորապես Քրիստոսի հարությանը.

Բշ. (երկուշաբթի) օրը պատկանում է արարչագործությանը և հրեշտակներին.

⁴ Մ. Արեղյան, «Հայ հին գրականության պատմություն», դիրք Ա, էջ 475:

⁵ Այդ ութ ձախներն են՝ ած (առաջին ձախ), ալ (առաջին կողմ), բծ (երկրորդ ձախ), բլ (աջակողմ), գծ (երրորդ ձախ), գլ (վառ ձախ), դծ (չորրորդ ձախ) և ղլ (վերջ ձախ):

¹ Ժամագիրք, էջ 77:

² Մ. Սողոմոնյան, «Արարատ», 1894 հուլիս, էջ 223:

³ Գանձ—գանդ, պարսկերեն նշանակում է կրոնական կարգ:

Գշ. (երեքշաբթի) օրը հատկացված է մարգարեներին.

Դշ. (չորեքշաբթի) օրը Աստվածածնի օրն է. Եշ. (հինգշաբթի) օրը ի պատիվ առաքյալների.

Ուրբաթ օրը ի հիշատակ Քրիստոսի շարշարանքի, և Շաբաթը՝ ի պատիվ մարտիրոսների:

Հայոց Եկեղեցու արարողության ժամերն են՝ Գիշերային ժամ, Առավոտյան ժամ, Արևագալի ժամ, Ճաշու ժամ, Երեկոյան ժամ, Խաղաղական ժամ և Հանգստյան ժամ:

Ուրեմն, ամեն մի տոն կամ սովորական օր և արարողության ժամ, ըստ հայ եկեղեցական կանոնի, ունի համապատասխան շարական կամ շարականների շարք:

Վերոհիշյալ ութ տեսակի շարականները ամբողջությամբ վերցրած, Հայոց Եկեղեցու ժամակարգության մեջ կոչվում են նաև «պատկեր», «կանոն» կամ «կարգ», երբեմն էլ՝ «օրհնություն» կամ ուղղակի «երգ»:

Սկսած Ե դարից մինչև ԺԲ դարը, եկեղեցական նշանավոր հայրերը և մեր մատենագիրներն իրենց գործերում, երբ խոսել են շարականների մասին, պատկեր, կանոն կամ կարգ, օրհնություն և երգ բառերը գործածելիս միշտ նկատի են ունեցել մեր հոգևոր երգը, շարականները: Այսպես է եղել մինչև ԺԲ դարը, մինչև շարական բառի գործածությունն ու տարածումը:

Այժմ ծանոթանանք մեր բանասերների կողմից շարական բառի գործածության և նրան տրված տարբեր բացատրություններին: «Շարականն իբրև անդրանիկ խորագիր,— գրում է բանասեր Սահակ վարդապետ Ամատունին,— առաջին անգամ մեր Շարականի մեջ երևում է Հինանց՝ կրճատ ձևով մեկը մյուսի ետևից գրված վեց հատ «Գովեա»-ների վերա»⁶:

«Անունդ շարական,— գրում է Հ. Գ. Ավետիքյանը,— համարեալ էր երբեմն բարդ լինել ի բառիցն շար, և ակն, ական այսինքն՝ քար աղնիւ, իբրև թէ շարական նշանակիցէ շար ականց պատուականաց, այլաբանելով զվայելչութիւն երգոյն...»⁷:

Այս բացատրության դեմ հենց նույն տեղում առարկում է Հ. Գաբրիել Ավետիքյանը և տալիս է շարական բառի նշանակության մասին իր կարծիքը. «... Վասն որոյ ընտրելի է համարել անանցեալ անուն մասնկամբն կան, ի բառէն շար, որ կամ խմանի սովորական

բառն շարք, կարգ, և կամ յերայականէն առեալ շիր կամ շիրան, որ առ նոսա երբ նշանակէ»⁸:

Հ. Գ. Ավետիքյանի այս բացատրությունից 35 տարի հետո, բանասեր Մ. Էմինը իր «Шараканы богослужебных канонных песни Армянской восточной церкви» գրքում գրում է. «Շարական բառի բացատրությունը մեր կողմից մանրամասնորեն տրված է մի ուրիշ տեղ... Այս բառի արմատն է շեր—երգ, որն ունի սեմական ծագում, հայոց լեզվի մեջ երևում է XII դարում՝ գործածվելով թե՛ որպես հատուկ, և թե՛ որպես ածական անուն»⁹:

Մոտ քսան տարի հետո, 1901 թվականին հենվելով Հ. Գ. Ավետիքյանի և Էմինի բացատրությունների վրա, շարական բառի նշանակության մասին, Դ. Խաչկունցը «Լուծա» ամսագրում գրում է. «Գալով «շարական» բառի նշանակության, մեր եկեղեցական մեկնիչները ալելի կհամարեն «Շարականը» բարդված շար և ակն բառերի, այսինքն՝ աղնիվ քար, իբրև թե նշանակե «շարականաց պատուականաց», երգին վայելչությունն այլաբանելով: Սակայն հայ լեզվի բարդության կանոնն ասոր դեմ կեցել, որովհետև ակն իբրև աղնիվ քար նշանակիչ, սովորաբար նախադաս կդրվի բարդության մեջ, ինչպես ականակապ, ականագույն և այլն, իսկ ուրիշ բան թե՛ նշանակե, բառն անփոփոխ կմնա, ուղղական, ինչպես «մեծական», «շարական» և այլն: Ասոր համար ճախամեծաւ է «Շարական» բառն ածանցված համարել երաչական սեմական շիր կամ շիրա բառեն, որ «երգ» կեղանակե»¹⁰:

Որ շարական բառն երբայական շիր, կամ շիրա բառերից չի առաջացել, այլ զուտ հայկական բառ է՝ շար արմատից և ակն վերջածանցից, Սահակ վարդապետ Ամատունին ցույց է տվել դեռևս 1894 թվականին «Արարատ» ամսագրում, «Շարականների ուսումնասիրություն» հոդվածում. «Գալով շարական բառիս բացատրության, նա կազմված է իսկ և իսկ «շար» բառից և ածանցված «ական» մասնիկով և կազմվել է շարական, որպիսին սովորական է մեր լեզվի մեջ. զորօրինակ՝ զոր—զորական, դաս—դաս կան, խումբ—խմբական և այլն և այլն»¹¹:

Վերևում ասվեց, որ շարական բառը մեր հին գրականության և ժամակարգության

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ М. Эмин, «Шараканы», 1879, Москва, Предисловие VI—VII.

¹¹ «Լուծա», 1901, գիրք Ա, էջ 215 (ընդգծումն իմն է—Գ. Հ.):

¹² «Արարատ», 1894 հուլիս, էջ 219:

⁶ «Յինանց» նշանակում է հիսնօրյա. Զատիկից մինչև Հոգեգալստյան տոնը հիսուն օր է: Այդ օրերին երգվող Հարության շարականները կոչվում են «Յինանց»:

⁷ «Արարատ», 1894 հունիս, էջ 179:

⁸ «Բացատրություն շարականաց», էջ Թ:

մեջ մինչև ժԲ դարը գոյություն չի ունեցել: Եթե շարական բառը գոյություն ունենար, ասենք թե՛ դեռևս Ե դարից, երբ նոր էր սկզբնավորվում մեր հին գրականությունն ու Աղգային՝ Եկեղեցու ժամակարգությունը՝ թարգմանական և ինքնուրույն ձևերով, երբ Մ. Գրքի, սաղմոսների աղգեցությունն ավելի նկատելի և ուժեղ էր մեր նախնական ժամերգության ու ծիսակատարության վրա: Էլի մի կերպ հնարավոր էր ենթադրել, որ շարական բառը դուցե եբրայական ծագում ունենար, մինչդեռ բառի ստուգաբանությունը ցույց է տալիս, որ նա հայկական բառարմատ է: Բացի այդ ժԲ դարում մենք արդեն ունենինք մեր ձևակերպված հարուստ գրական լեզուն ու գրականությունը: Այդ ժամանակներում Հայոց Եկեղեցին ոչ մի առնչություն չուներ եբրայական կամ սեմական գրականության ու լեզվի հետ և չէր կարող վերցնել հիշված շիր կամ շիրա բառարմատը ու դարձնել շարական բառաձևը, ինչպես կարծում են Հ. Գ. Ավետիքյանը, էմինը և Խաչկոնցը: Իր «Հայոց լեզվի պատմության» 2-րդ գրքի ԺԴ գլխում լեզվաբան Հ. Աճառյանը, խոսելով եբրայական փոխառությունների մասին, ասում է. «Մեր մատենագրության պատմությունն ընդհանրապես ընդունում է, որ հայերեն Մ. Գիրքը նախ՝ ասորերենից և հետո՝ հունարենից է թարգմանված և ոչ թե եբրայեցեբենից... Եվ եթե այսպես է, պետք է հետևենք, որ մեր նախնիք իրենց ուսման ծրագրի մեջ չէին առած եբրայեցեբենը. և հետևաբար եբրայեցեբենը նաև գրական ճանապարհով ուղղակի ազդեցություն չունի հայերենի վրա»¹³:

Թարգմանական շրջանում հայերենի մեջ Մ. Գրքի և եբրայական գրականության միջոցով մտած բառերի ընդհանուր գումարը պոռֆ. Աճառյանը հաշվում է 138, որոնցից շատ գործածական են՝ այլելուի, ամլեն, բեկար, դաբիր, գեհեն, յաբելան, յաբելառ, ոպրի և այլն: Այս բոլոր բառերն անցել են մեր լեզվի մեջ հավանաբար Մ. Գրքի թարգմանության ժամանակ, ուր ոչ մի հիշատակություն չկա «շիր» կամ «շիրա» բառերի եբրայական լինելու մասին:

Քանի որ թարգմանական շրջանում և հետագայում, մինչև ժԲ դարը, ոչ մի հիշատակություն չկա այդ «շիր» կամ «շիրա» բառերի մասին, դրա համար էլ Մ. էմինը ենթադրում է, որ այդ բառը անցել է հայերենին ժԲ դարից: Բայց այդպիսի փոխառում, այն էլ ժԲ դարում, հնարավոր չէր:

«Եթե մենք պայան ծաղկյալ շրջանումն հայերը եբրայերեն չէին սովորում,— եղրակացնում է Հ. Աճառյանը,— հավանական չէ, որ հաջորդ դարերում սովորեին: Հունական փոխառությունների նման եբրայական բառերն էլ հայերեն լեզվի մեջ մտնելն ստացած ձևերն են: Նրանցից հազիվ 15 հատը սովորական լեզվի մեջ մտել են, որոնցից 6 հատը նաև արդի ժողովրդական լեզվի մեջ»¹⁴:

Ունենալով հայկական ծագում, շարական բառը մեր հին և արդի գրական լեզվի մեջ գործածվել է և գործածվում է սովորաբար երեք առումով:

Նախ՝ շարական ասելով հասկանում ենք մի գործ, եկեղեցական մի երգ, մի բանաստեղծություն, ինչպես ասենք՝ Ն. Շնորհալու «Նորահարալ պատկառ» շարականը, Վահան Գողթնացուն նվիրված «Ջարմանալի է ինձ» շարականը և այլն:

Այսպիսով շարական նշանակում է նաև երգերի շարք. օրինակ՝ ութ ձայն շարական, երկու կանոն շարական և այլն:

Եվ վերջապես՝ շարական նշանակում է գիրք, երգերի ժողովածու, մեր Շարական գիրքը, որը Շարակնոց էլ է կոչվում:

Այժմ քննենք այն հարցը, թե մեր բանասիրության մեջ ինչպե՞ս է բացատրվել այդ շարականների ծագումը, զարգացումը, տարատումն ու դադարումը:

Հայկական շարականների ուսումնասիրության ընդհանուր առումով խոշոր աշխատանք է կատարել մեծ գիտնական Մ. Աբեղյանը: Ճիշտ է, նրանից տարիներ առաջ Մ. էմինը (1879), Սահակ վարդապետ Ամատունին (1894), Դավիթ Խաչկոնցը (1901), Ն. Տեր-Միքայելյանը (1905) մեր շարականների մասին գրել են արժեքավոր ուսումնասիրություններ, բայց դրանցից և ոչ մեկը չունի պոռֆ. Մ. Աբեղյանի ուսումնասիրության խորությունն ու բազմակողմանիությունը: Շարականների մասին Մ. Աբեղյանի հոդվածաշարն առաջին անգամ լույս է տեսել 1912 թվականի «Արարատ» ամսագրի 7—12 համարներում: Իր ուսումնասիրության մեջ, դժբախտաբար, Մ. Աբեղյանը քննադատություն չի ենթարկել ու հերքել Դ. Խաչկոնցի և Ն. Տեր-Միքայելյանի սխալ տեսակետները մեր շարականների ծագման, սկզբնավորման վերաբերյալ: Նա այդ չի արել ոչ 1912 թվականին և ոչ էլ իր «Հայոց հին գրականության պատմության» Ա գրքի «Շողոմոր երգ» գլխում, որը համարյա «Արարատ» ամսագրում լույս տեսած հոդվածաշարի ամբողջությունն է:

Որո՞նք են Դ. Խաչկոնցի և Ն. Տեր-Միքայելյանի սխալ մեկնաբանությունները մեր

¹³ Հ. Աճառյան, «Հայոց լեզվի պատմություն», 2-րդ մաս, ԺԴ գլուխ, էջ 59, 61, 62 (ընդգծումն իմն է—Գ. Հ.):

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 62 (ընդգծումն իմն է—Գ. Հ.):

հոգևոր երգի կամ շարականների առաջամասն ժամանակի մասին: Քննենք դրանք:

Բանասեր Դ. Խաչկոնցը 1901 թվականին «Լուսա» ամսագրում «Հայոց կրոնական բանաստեղծությունը» իր հոդվածը այսպես է սկսում. «Մեր հին մատենագրությունը, շատ քիչ բացառությամբ, զուտ կրոնական է. և մեր նախնիքը ընդհանուր գիծերով մեջ բոլորովին կրոնական հասարակություն մ'էին իրենց եկեղեցիով: Սա ինքզինքն իբրև ազգային Հայ եկեղեցի շեշտել տվավ Զ դարու կիսուն: Այնուհետև է, որ կունենանք մեր առաջին ու կրոնական բանաստեղծությունը»¹⁵:

Ուրեմն մեր հոգևոր երգը՝ շարականները սկսվում են վեցերորդ դարի երկրորդ կեսից կամ «այնուհետև», ինչպես ասված է: Այսպիսով Դ. Խաչկոնցը գտնում է, որ Ս. Սահակը և Ս. Մեսրոպը շարականների և դրանց եղանակների առաջին հեղինակներ չէին կարող լինել:

Մեր շարականների սկզբնավորման ու ժամանակի վերաբերյալ հենց այսպիսի մի կարծիք էլ հայտնում է բանասեր Ն. Տեր-Միքայելյանը: Հայկական շարականների վերաբերյալ գերմաներեն գրած իր ուսումնասիրության մեջ, հենվելով այն փաստի վրա, որ Հովհան Օձնեցին ժամակարգության միակերպության գործը ձեռնարկելիս իր գրվածքներից հատկապես «Յաղագս կարգաց Եկեղեցւոյ» և մյուսների մեջ չի խոսում կցորդների կամ շարականների կարգավորման և միակերպության մասին, Ն. Տեր-Միքայելյանը եզրակացնում է, որ Օձնեցու ժամանակ, այսինքն Ը դարում, դեռ չեն եղել հոգևոր նոր երգեր, կամ սաղմոսների նմանողություններ»¹⁶:

Ուրեմն, ըստ Ն. Տեր-Միքայելյանի, մեր շարականներն սկսվում են Ը դարից հետո:

Այս երկու բանասերների վերոհիշյալ սխալ, չհիմնավորված տեսակետները հերքելու համար, խոսքը տանք մեր պատմագիրներին:

Հաղկերտի հրամանի համաձայն, քրիստոնյա ազգերի ներկայացուցիչները երբ Ե դարում իրենց այրուծիով հավաքվում են Պարսկաստան և արքունիքի առաջ լսում են Հաղկերտի բերանից հավատափոխության մասին, թե «Հարցէք, քննեցէք, տեսէք, թող որ լան է, ընտրեալ կալցուք», այստեղ քրիստոնյա ամբոխը, ասում է Եղիշեն, «սկսան այնուհետև բարձր բարբառով սաղմոսիւք և երգօք հոգևորօք և մեծապայծառ վարդապետութեամբ յայտ յանդիման մեծի բանակին պաշտօն ցուցանել և աներկիւղ առանց զան-

գիտելոյ, ո ոք և երթայր առ նոսա ուսուցանէին կամակար...»¹⁷:

Այս մեջբերումը ցույց է տալիս, որ մեր եկեղեցում Ե դարում, բացի սաղմոսներգությունից, արդեն գոյություն են ունեցել հոգևոր երգերը, այսինքն շարականները:

Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Ս. Սահակի կողմից Աստվածաշունչը թարգմանվելուց և դարձրելուց բաց անելուց հետո մարդկանց բազմությունը, «... որք շահալք լի հոգևոր օգտիւ՝ ընթանային խնդալիցք ի հաղորդմանէ՝ մեծի խորհրդոյն, արձակեալք իւրաքանչիւր ի տունս, մեծամեծք և տղայք, սաղմոսելով և կցորդս ասելով ընդ ամենայն տեղիս, ի հրապարակս և ի փողոցս և առ-տնին»¹⁸:

Կցորդը, ինչպես արդեն ասված է, նշանակում է հոգևոր երգ՝ շարական: Ուրեմն և Փարպեցու վկայությամբ հաստատվում է, որ մենք Ե դարում ունեցել ենք հոգևոր երգ՝ տարբեր սաղմոսներգությունից, որովհետև ասված է «սաղմոսելով և կցորդս ասելով»:

Կիրակոս Գանձակեցին, Պապ և Աթանագի-նես եղբայրների անվայել և արատավոր կենցաղի մասին խոսելիս, թե ինչպես նրանք եկեղեցին ու առաքինի գործերը թողած, ուտելով, հարբելով և անառակ կանանց հետ էին ժամանակ անցկացնում, պատմում է. «Իսկ նորա թողեալ զգործ Եկեղեցւոյ, ուտելոյ և ըմպելոյ պարսպեալք և փոխանակ սաղմոսից և երգօք հոգևորաց, գուսանօք վարձակօք և բողիւք շատանային»¹⁹:

Դարձեալ Կ. Գանձակեցին, թվելով Ե դարի մեր թարգմանիչներին և մատենագիրներին բազմաբեղուն գրական գործունեությունը, խոսելով հատկապես բաղմատեսակ հոգևոր երգերի մասին, գրում է. «Արարին և երգս շարականաց քաղցր և գեղեցիկ եղանակաւ / մեծ խորհրդով Մենդեանն Քրիստոսի և Քառասնօրեալ գալստեանն ի Տաճարն, Մկրտութեանն և Եկատրութեանն ի Բեթանիա և յԵրուսաղէմ, Մեծի շաբաթուն շարշարանաց և Յարութեանն, Համբարձմանն և Հոգւոյ գալստեանն, Խաչի և Եկեղեցւոյ, և այլ տօնից տէրունականաց, և սրբոց ամենեցուն, ապա խարութեան՝ և ամենայն ննջեցելոց, պէսպէսս և զանազանս և անթիւս, որ մինչև ցայսօր պաշտի յԵկեղեցի Հայաստանեայց...»²⁰:

¹⁷ Եղիշէ, «Պատմութիւն Վարդանանց», Թիֆլիս, 1913, էջ 23:

¹⁸ Ղ. Փարպեցի, «Պատմութիւն Հայոց», գրվագ Ա, Թիֆլիս, էջ 35—36:

¹⁹ Կ. Գանձակեցի, «Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1909, էջ 23:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 32:

¹⁵ «Լուսա», 1901, գիրք Ա, էջ 209 (ընդգծումն իմն է—Գ. Հ.):

¹⁶ N. Ter-Mikaelian, «Das Armenische Hymnarium», Leipzig, 1907, էջ 61:

Այստեղ արդեն ոչ միայն Ե դարում հոգևոր բարոյների գոյությունն է հաստատվում, այլև հայն, որ հայկական հոգևոր երգը այդ ժամանակ թավալակներին զարգացած է եղել և այդ պատճառով արդեն ժամակարգության մեջ ընդունված են եղել վերևում հիշված տոների աստիճանավոր շարականները:

Հենց ինքը Հովհան Օձնեցին, որի գործերի մասին հիմնվելով Ն. Տեր-Միքայելյանը փորձել է ժխտել մեր շարականների գոյությունը՝ չի հաշվարկում, իր գրվածքներով հերքում է Միքայելյանի տեսակետը: Այսպես, օրինակ, առաջին Եկեղեցին միշտ էլ Քրիստոսի Մենդյան Մկրտության տոները միասին, միեմունքով է կատարում՝ հունվարի 6-ին: Սակայն Օձնեցու ժամանակ պատահում էր, որ ոմանք Մենդյան տոնը կատարում էին, բայց Հայտնության՝ այսինքն Մկրտության տոնը աչքառող էին անում: Այդպիսի կարգադրանքներից ուղղորդելով ու դժգոհելով իր «Ատենաբանության» մեջ, այդ առթիվ Օձնեցին ասում է. «Եւ Եւ աղագաւ և կցուրդս գեղեցկանուագս յմկրտութեան բանից յօրինեցին երանելիքս մեր վարդապետս»²¹:

Այստեղ հասկանալի է, որ Օձնեցին «երանելի վարդապետը» ասելով ակնարկում է Փ դարի գրողներին ու թարգմանիչներին: Հովհան Օձնեցու խոսքն այստեղ վերաբերում է Քրիստոսի Մենդյան և Մկրտության տոներին

շարականներին, որոնք մեր հոգևոր երգերի մեջ ամենահինն են և վերագրվում են Ս. Սահակին, Ս. Մեսրոպին ու Մ. Խորենացուն:

Թվում է, թե վերևում բերված փաստերը արդեն բավական են ցույց տալու, որ Դ. Խաչկունցի և Ն. Տեր-Միքայելյանի տեսակետները մեր շարականների առաջացման ժամանակի վերաբերյալ անհիմն են ու սխալ:

Մեր, ինչպես ընդհանուր հին գրականության, ինչպես էլ հոգևոր երգի անդրանիկ հեղինակներն ու բանաստեղծները հանդիսանում են Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը՝ իրենց աշակերտներով: Նրանք էին, որ իրենց գրչով առաջին անգամ հայ ժողովրդի համար հորինեցին դիր ու գրականություն, հայացված Եկեղեցի և Եկեղեցական երաժշտություն ու բանաստեղծություն: Պարզ է ուրեմն, որ Ե դարում մեր ազգային գրականության հետ մեկտեղ հիմնվել ու զարգացել է նաև հոգևոր երգը, շարականը:

Սահակ-Մեսրոպյան շրջանի պատվավոր գործը շարունակեցին և զարգացրին, ավելի ինքնուրույն ու ազգային դարձրին նրանց աշակերտները, այնպես որ սկսվելով և արագ զարգանալով Ե դարում, հետագա դարերին հանձնվեց հոգևոր բանաստեղծության մի պատկանելի նյութ՝ շարականների տեսակը: Այսքանը շարականների առաջացման և ժամանակի մասին:

²¹ Յովհան Օձնեցի, «Ատենաբանություն», էջ 12:

(Շարունակելի)